

בעזה"י

ספר

קרן פני משה

מקרינ ומפרי"ש

נימוקי רבינו משה בר נחמן על התורה

ובו יותר מארבע מאות הערות שבאו לפרש ולהקרינ קרני אורה על פירושי
וחידושי הרמב"ן במקומות רבים שדבריו באו קצרים וסתומים

מאת

משה בהרה"ח ר' אברהם איסר גרינעס

☆ ☆ ☆

הוצאת

מכון למחקרי תורה באמריקא

שנת תשמ"ח

הסכמת הגאון האדיר שר התורה מרנא ורבנא
הר"ר שמחה זיסל ברוידא שליט"א,
ראש ישיבת חברון בקרתא קדישא.

עש"ק אם בחוקותי תלכו, שתהיו עמלים בתורה

כבוד ידידי הרב הגאון מוהר"ר משה גרינעס שליט"א

הגיע לידי קונטרסים מחיבורו הנפלא בנימוקיו על פי' הרמב"ן שעל התורה.
ידוע ומקובל בעולם את תפארת גדולת תורת משה, הוא ניהו אדוניני הרמב"ן,
אשר תורתו אינה רק בבחינת תוספת לבנה לבנין אלא תורתו היא חלק מגוף התורה
עצמה באשר נחשב הוא כחד ממעתיקי השמועה וממסרי התורה הכתובה והמסורה
מדור דור, אשר על כן יפה נדרשת תורת משה במדות שהתורה נדרשת בהן, בהלכה
ואגדה וסוד.

על כן בואו ונחזיק טובה להרב המחבר שירד ומדד במדות אלו ואחרי עמל רב
יגיעה וטורח של שנים רבות ללבן ולברר ולהבהיר מקחו של הרמב"ן השיגה ידו כפי
מדתו לדרוש לפרש ולברר ולהעלות דברים נחמדים והרבה לדלות מרגליות ואבני חן
בהלכה ובאגדה מפירושו של הרמב"ן שעל חמשה חומשי התורה מתוך בקיאות רבה
ורחבה ועומק העיון, וסידר פירושו בסדר יפה ובהסברה רהוטה למען ירוץ בו הקורא
הרוצה להתענג בכל עת ממתיקות התורה, ובפרט בשבת קודש, לטעום מדובשו של
רבינו הרמב"ן.

בטוחני שפירוש זה יוסיף עיון ובירור ואבני יסוד בתורת משה. ועל כן יתענגו
הלומדים ויודו להרב המחבר בבחינת חמרא למרא וטיבותא לשקיא.

הכותב לכבוד התורה ועומליה, ובברכה והערכה לכבוד המחבר,

ירושלים, כ"ז אייר, תשמ"ח

מכבדו שמחה זיסל ברוידא

אקדמות מלין

א. אודיע לקוראים שאין חיבור זה תוצאה ממחשבה שזממתי מראש, לאמר, "הלא יש לך הערות נכונות בנימוקי הרמב"ן עה"ת ועליך להיות נמנה על ספרי ורשמי רשוותא", שמעולם לא תיארתי את תורתי כחפץ שהרכיב צריכים לו, והחיבור כמעט מעצמו נהנה. שבמשך השנים שבני שיחיו גלו למקומות התורה בארץ ובחו"ל נהגתי לשלוח להם הערות קצרות שנתחדשו לי במשך לימודי בשבתות בפרשת השבוע כמנהג הקדמונים, כאשר כתב הרמב"ן סוף הקדמתו, "שהתלמידים... קוראים בסדר בשבתות ובמועדים". ובמשך הזמן נתקבצו כקובץ על יד לאמחח של כארבע מאות הערות בדברי הרמב"ן.

ועל כן אל יתמה הקורא שלא באו הדברים במזג ובסגנון אחיד, אלא פעמים באו בארוכה ופעמים בקצרה. הרבה היה תלוי במצב המשא שהטילו עלי מן שמיא. שמעולם לא זכיתי להיות בין אלה שזמנם פגה לאשר יוליך אותם הרוח ללכת. בשכרונות שהיתה לי קצת הרוחה מנטל ומשא רשמתי הדברים ברוחה ובשכרונות שהייתי עמוס ביותר וכותב תחת לחץ הזמן קצרותי.

במשך השנים עודדוני בני הנכונים שליט"א וגם ידידים ומכירים וביניהם כמה גדולי תורה שבטלה דעתי לדעתם וטעמי לטעמם, שיש להדפיס הדברים לפי שיש בהם תועלת לתופשי תורה וכו'. בסוף הכריעוני לחצאין ומתיבת להון קצת להדפעות, שכאמת אין בחיבור זה תועלת לבעלי תורה ות"ח ותיקים, ובצדק ישאל השואל מה אהני זה לרבנן. אבל חושבני שצדקו שיועיל לתלמידים יושבי שורה שמדרגתם ומעלתם בלימוד תורה שבע"פ שגבה פי כמה ממדרגתם בתורה שבכתב, ששטים בסוגיות הש"ס כתבונה ודעת, עמלים על כל הגה שיוצא מפי רבותינו הראשונים עד שיוורדים לעומק כזונתם בפירוש השמעתא, ועם כל זה בלמדם דברי הרמב"ן עה"ת — אותו הרמב"ן שבמלחמות ובפירוש הגמרא — מרחפים על פני המים מבלי לרדח לעומקן לדקדק מאי קאמר מר. ואף על המקומות שחידש הרמב"ן חידושי הלכה או בפירוש סוגיא בגמרא עוברים במרוצה ואינם מרגישים שדברים מיוחדים יש כאן. ועוררתי לב הקורא בכמה מקומות כאלו, כאשר יראה המעיין. והוא מעין דרכו של המנח"ח [מעין] דייקא קאמינא, שהמנח"ח שט ככל התורה ובדברי רבותינו הראשונים כמטייל בשבילי דמתא דיליה, ואנא כהני נמושות שמלקטים שכלים בודדים אחת הנה ואחת הנה].

ותקותי שהחיבור יועיל לשון הרגשת התלמידים בדברי הרמב"ן לראות הגוונים העשירים שהיו מדלגים עליהם בלמדם בשטחיות, ויחנכו לעיין בנימוקיו במתינות ודיקנות הראיה לו.

והחיבור מיועד גם לכתה שניה; לבעלי בתים שכבחרות למדו בישיבות וגם הצליחו בתלמודם להיות בני תורה ותלמידי חכמים, אבל במשך הזמן הכוגר ובסבל של על המחיה ועל הכלכלה חדלו להיות יושבי אוהל שתורתם אומנותם ועוסקים בתורה לפרקים בשעות הפנויות. גם הם ימצאו קורת רוח בלימוד דברי הרמב"ן עם ההערות שבחיבורי, וכזה בעזר ה' יולד להם החשק שלא להשחקע בלימוד שטחי כדרך בע"כ לומדי דף יומי, אלא יחזרו עטרוניהם לראשיהם כימי קדם ויקבעו עתים קבועות ללימוד עיוני בגמרא וראשונים.

ותפילתי שטוחה לפני האדן המנהיג עולמו בחפצו שחפץ ה' בידי יצליח ויהיה חיבור זה לעזר ולסעד לשתי הכתות אליהן מיועד; בני הישיבות ובע"כ לומדים.

ועכשיו שזכני השי"ת במתנת חנם שאיני כדאי לה שעחתי פנויות החלטתי להוציא הכתבים לאור עולם. אבל לא כתבתי הדברים מחדש, רק סדרתי מה שיש לי ותקנתי פה ושם וגם השמטתי איזה דברים שלא ניתנו להאמר, שאחר עיון שני מצאתים למוטעים.

וודאי לא אמלט משגיאות גם בנדפס, כן מסוג "טועה בדבר משנה", שידיעתי בש"ס ומפרשים איננה כדבעי למהוי, ובין מסוג "טועה בשיקול הדעת". דבהאי עלמא האמת נעדרת ואין במחשבות האדם ותחבולותיו תקוה לאמת מחלטת. ועל כן אם ימצא הקורא מה להעיר אבקשנו להודיעני בדואר ואם ראויים הדברים להאמר אכניסם כמהדורה הבאה בשמו, אם יזכר ה' שיחקבל החיבור ותהיה דרישה להדפיסו עה"פ.

ב. וגם יראה הקורא שכורב המקומות שהערכי שבספר פלוני דן בדברי הרמב"ן שאנו עומדים בו לא הסתפקתי ברשימה קצרה "עין ספר פלוני". וגם במקומות שיש בדברי הראשונים סמוכים או דפליגי על דעת הרמב"ן לא רשמתי רק לעיין בדברי התוס' או בדברי הר"ן, אלא הכאתי תמצית דבריהם בקיצור, והוא שלא כדרך שנהגו רבותינו בדורות שלפנינו, ואודיע טעמי בזה.

הנה בדורינו ירדה עצלות נוראה לעולם, ולא רק בעניני קדושה אלא אף בעניני דהאי עלמא כאשר יעיד כל בעה"ב שמהדברים הכי קשים היא שכירת פועלים ואומנים לתפקיד הצריך יגיעה ועמלות. ומצב זה חדרה גם בין תופשי תורה, שכשמתעסק הלומד בשמעתא ורואה בגליון הש"ס "עין ספר פלוני", ויש לו הספר בבית המדרש אלא שצריך לעמוד מכסאו ולגשת עשר פסיעות לארון הספרים לקחתו ולשוב למקומו עוד עשר פסיעות, הרי הדבר קשה עליו ולא זע ולא קם כאילו כל גופו עופרת. ועוד יותר, שכשלומד בדף ח' ורואה שרעק "א מציין ראה תוס' להלן דף סט קשה עליו לדפדף ממקום למקום; ונשאתי ק"ו בעצמי, ומה דאך כשרעק"א עומד עליו ולוחש לו "במה שהקשה הר"ת כאן ראה ש"ך סימן פלוני", אין שומעין לו מפני הטורח, איך ישמעוני הצבא". ועל כן דנתי שאם יש מה לראות במקום שהנני מציין לו עלי לרשום גם תמצית הדברים בקיצור ואולי אצליח בזה לעודד חשק הלומד לראות הדברים בפנים ולרדת לעומק הענין.

ג. הראיתי הכתבים לח"ח מופלג להתייעץ אתו ושאלני "כשאתה נו"ו בדברי הרמב"ן אתה כותב "ונראה בכוונת הרמב"ן", "קשה ליה להרמב"ן", ולמה לא תכנהו כלשון רבינו, "קשה ליה לרבינו; ונראה בדעת רבינו". גם כזה אגלה טעמי, שהוא מפני מעשה שהיה. לפני כשלושים שנה נפגשתי כמה פעמים עם סוחר אחד שלא היה שומר מצוות כל עיקר עד שיינו וכו'. והרגשתי בו שאיננו בור וגם שיש בו אהבת חכמים, שהיה מכבד ת"ח ושדרי"ם, קם לפנייהם ושוחה בצמא דבריהם. וגם תמך כמסודות תשכ"ד המסודתיים דוקא, וממאן בבתי ספר המזויפים. וכמה פעמים התפאר לפני שהוא תלמידו של אותו צדיק וגאון, שלמד לפניו בשיבה פלונית לפני קרוב לחמישים שנה, אלא שנלכד ברשת המשכילים והסאציאליסטים כשבא לאמריקא, גם הראה לי מכתב פרידה מרבו בו כתוב כשתבא לאמריקא עליך להיות רב. ובכל השיחות שהיו לי אתו היה שגור בפיו "מורי ורבי"; הרבי שלי". ופעם שאלתי אותו כלשון הוכחה "הן אמת שלמדת לפני הגאון והצדיק ושבע ביום תכנהו "הרבי", אבל חשוב לרגע אולי הרבי אינו שבע רצון כלל שאתה מודיע שהנך תלמידו, וכשתזכרהו בתואר "דער רבי" הרי כמדרקות מחט בבשר חי", ויעצתי לו שיכנהו כלי תוארים רק הגאון מ....., וגם מפני כבודו של אותו צדיק שלא לפרסם שהנו תלמידו עד שירגיש בעצמו שאינו מצערו בכך.

ד. עלי להיות נאה מקיים, שמי יודע אם הוא לרצון לפני הרמב"ן שאכנהו רבינו, שאין יאה לכל הרוצה ליטול את השם שיבא ויטול, וראה בהקדמת ספר חפץ ה' לבעל האוה"ח שכתב "לכן הפותח ספר זה וקורא בו לא תהיה כוונתו אלא בדחילו ורחימו לשם שמים... אבל בלאו הכי יסלק ידו מעלי ולא יטמא תורת ה', ונוח לו שלא... לך לך אמרין חזירא לכרמא לא תקרב". ודי שאנו מתירים לגשת אל הכרם אבל יש לפחד לכנות הרמב"ן בתואר שאולי תהיה לזדא לרוחו. וכבר הזהירנו חכמים, הזהרו בגחלתם, שגשיכתם... ועקיצתם... וכל דבריהם כגחלי אש.

ד. אף שמתחתי בקורת על הערת רב שעוועל בהרבה מקומות שלדעתי שגה בהבנת דברי הרמב"ן, לא היחה כוונתי להקטין חשיבות מלאכתו, כי רבה היא, ובאמת אני — ומסתמא רבים כמוני — חייבים להכיר לו תודה שכבר מלתי אמורה שעד שיצא מהדורתו לא למדתי נימוקי הרמב"ן באופן קבוע אלא כחוטף שיח עלי מליח, אחת הנה ואחת הנה. שהרפוסים המצויים גרועים עד למאד, הן בחיתוך האותיות והן בטשטוש הדפוס עד שאם יעין בהן המעיין יותר מעשרים דקה תביאנו כאב ראש. וראה הקדמת חשוכות רעק"א שהזהיר בניו "שהנפש מתפעלת והדעת מתרועעת והכונה מחצוורת מתוך הלימוד בספר נאה ומהודר, והיפוכו אם הכתב מטושטש. והוא כמעט מ"ש ז"ל כל הקורא בלא נעימה וכו'", ראה שם כל דבריו. וגם חכה יתירה נודעת לו לרב שעוועל שציין רוב המקומות במקרא ודברי חכמים שהביא הרמב"ן בלי לרשום איפה הם, ופטרנו מהטרחה של החיפושים, שמלבד בילוי הזמן גם מפריעים שטף הלימוד והעיון. וברכה מיוחדת במהדורתו, שיש שעל ידי החילופי גרסאות של הכתבי יד ודפוס ראשון שמביא מתבארים דברי הרמב"ן שנראים כמתוסרי הבנה, ואציע דוגמא אחת.

ראה רמב"ן פ' משפטים עה"פ אם אדוניו יתן לו אשה (כא : ד) שמהנדפס היה נראה שדעתו שישראלית גדולה יכולה למכור עצמה כעבד עברי. וכבר הרעישו עליו גדולי עולם, ראה למשל משנה למלך ריש הל' עבדים שהוא נגד גמרא מפורשת בב"מ יב ע"ב, דתנן התם מציאת עבדו ושפחתו העברים לעצמם, ופריך בגמרא האי שפחה היכי דמי אי דאייתה שתי שערות מאי בעית גביה [הא יוצאה בסימנים] ואי דלא אייתי שתי שערות לאכזה היא [דמציאת קטן לאכזר], וכן היא מסקנת הגמרא דאין במציאות שפחה עברית גדולה וכן העלו שם בתוס', וגם הוא נגד ברייתא דמכילתא כאשר כבר הקשו עליו חכמי הדורות. ולפי הגירסא שהביא הרב שעוועל מדפוס ראשון יוצא שלא קאמר כן הרמב"ן למעשה אלא לפרש ההוה אמינא של הברייתא. דבקרא כתיב אם אדוניו יתן לו אשה האשה וילדיה תהיה לאדוניה, ופירשהו שרכו מוסר לו שפחה כנענית, ושאל המכילתא או אינו אלא בישראלית, ר"ל שהאדון מוסר שפחה ישראלית לעבר עברי ועליה נאמר האשה וילדיה תהיה לאדוניה. וקשה על הוה אמינא זו שהרי אמה עבריה יוצאה בסימנים ובנים הרי הן כסימנים ומיד כשנתעברה יוצאת, ולבאר ההו"א דן הרמב"ן "אפילו היתה גדולה..." ולא שכן הוא באמת, דוק ותשכח שכן הוא.

עכ"ז, ר"ל עם כל המעלות שבמהדורות, לא אמנע מלהודיע שתמהתי עליו בכמה פרטים.

(א) ראשית שבמבוא מודיע שלא יצא בעקבי הספרים הרנים בדברי הרמב"ן שקדמוהו, ש"מחבריהם השתוללו לישב את העקומים ע"פ השערות", ולא כן הוא, אלא "להכנת מהדורה זו תרתי אחרי כתבי יד עתיקים ודפוסים ראשונים ועליהם הוספתי עיוני... כדי לישר לפני הלומד את הדרך העולה לנוסח המקור של הרמב"ן". עכ"ז הגירסאות שקבע (וכן הערותיו) מלאות השערות לרוב. ואף תלי תלים השערות התלויות על בלימה, ובסוף הקדמה זו אציע כמה דוגמאות תחת הציון א.

וגם הערותיו מלאות השערות תפלות, רבו מספור, ואציע שלש דוגמאות מראשית הספר: ראה שתי הערותיו בפתיחת הרמב"ן שעמדנו בהן על השערותיו, וכן ראה הערתו על הרמב"ן פ' נח (ו : ט) עה"פ שנים מכל תביא אל התבה להחיות אתך, ומה שהערנו בה בד"ה כתב רב שעוועל. והאמת אגיד, שכתחלת לימודי רשמתי כל מקום שלדעתי שגה בהכנת הרמב"ן כדרך המחברים שמעוררים לב הקורא למה שנראה להם בלתי אמיתי בספרי הקודמין להם, אבל אחר זמן הפסקתי מלציין מפני שרכו כל כך ולא היה תכלית יש למנותן אחת אחת, וגם חוששני שלא יהא חיבורי נראה כספר השגות על ביאורי רב שעוועל.

(ב) כמעט כל דפוס הרמב"ן הנמצאים לקיים בהרבה מקומות בענין פיסוק דיבורי המתחיל. ר"ל שדבריו מופיעים כדיבור אחד ארוך במקומות שצריכים להיות שנים או שלשה דיבורים נפרדים. ויש שהמעתיקים הראשונים חברו יחד דברי הרמב"ן השייכים לשני פסוקים — ואף פסוקים שלא באו זה אחר זה אלא בהפסק כמה פסוקים ביניהם — ועשאו כאלו הם דיבור אחד והמשך אחד. וגם יש שציון הפסוק שבראש ביאורו איננו הפסוק שבו מדבר הרמב"ן, כידוע לכל מעיין בדברי הרמב"ן, וראה מה שהערנו בזה ריש פ' האינו. וכבר העירו על זה כמה סופרים, ראה למשל ב"דבר אל הקורא" שהקדים הרב ש"ז נעטטער לחומש שהוציא.

והוא השכלול הכי יסודי שהרמב"ן זקק לו וחקותי היתה שרב שעוועל ישים עינו ויט שכמו לקבל זה, וגם בזה נתאכזתי. שבמהדורות השאיר הדיבורי המתחיל וציוני הפסוקים כמות שהם; לא רק שלא תקנם אלא אף לא העיר במקומות הצריכים תיקון שיש אי בהירות בנדפס. ואציע כמה דוגמאות בסוף הקדמה זו תחת ציון ב.

(ג) מהדורת רב שעוועל והתכלת מרדכי.

מה שמחמיה ביותר (ואף קצת מרגיז) הוא יחסה של המהדורה לספר תכלת מרדכי. ונקדים סקירה קצרה על המחבר ועל החיבור שלא זכה להפצה הראוי לו לגדל חשיבותו. הגאון ר' מרדכי גימפל יפה נמנה על גדולי הדור ברוסיה וליטא לפני כמאה שנה, וכפי ששמעתי היה מתלמידיה הותיקין של ישיבת וולחין כתוקפת הזוהר שלה בהיותה מלאה כל כלי חמדה. גם שמעתי שרבוני וחכמי דורו חשבוהו ככן בקתא של הגאון רד"ל והגאון בית הלוי ושאר מאורי הזמן. וספור מעיד שהיה מהחבראי שכל התורה היתה פתוחה לפניו. התכ"מ מלא הערות והארות בדברי הרמב"ן שכאו רק בדרך ציון, ו"ל שרשם דברי הרמב"ן שעלה מעיר, וציון "עין..." ודרך כלל מציון לדברי הרמב"ן במקומות אחרים בנימוקיו שעל ידי הציון שמה יתבררו ביותר כוונתו במקום זה, שהרבה יש שכמה שמקצר הרמב"ן במקום אחד מוסיף הארה

כאותו ענין בביאורו לפסוק אחר. וגם מציין למקומות הרבה דפליגי רבותינו הראשונים על הרמב"ן, או שעל ידי ביאורו בפסוק יש להבין דעת התוס', ויצין "עין תוס'..." ופעמים יוסיף שבמש"כ הרמב"ן מובנים דברי התוס' מבלי לפרש דבריו, ופעמים, והם הרוב, אף זה לא יוסיף רק "עין תוס'" ותו לא מיד. נכמכואר בהקדמה, כתב ציוניו בגליוני החומש כוכרן דברים לעצמו ולא להפיצם בדפוס, לכה"פ לא כצורתם בגליונותיו. וגם מרבה לציין לזוהר ומדרשים וגם לספרי רבותינו גדולי האחרונים שנו"נ בדברי הרמב"ן. ואף מעיר על ליקריים בנוסח הרמב"ן או בציונו דיבורי המחליל, וכדומה.

ותלי תלים של ציוני רב שעוועל לקחים ישר מהחכ"מ ובלשונו, מבלי להזכיר שמו עליהם, והקורא שלא ראה התכ"מ עומד ומשתאה על בקיאותו הרחבה של רב שעוועל בכל מקצועות התורה כאחד הגבורים אשר כארץ המה; וגם אני מן המשתאים. אבל אחר שזכיתי לקבל התכלת מרדכי נוכחתי לדעת שלא רק בכל פרשה ופרשה אלא בכל דף ודף העתיק מהציונים של התכ"מ ומספרם עולה למאות ואולי אף לאלפים. יש שאפילו בפסוק אחד מעתיק ממנו כמה הערות זו אחר זו, דוק ותמצא, חוץ מספר בראשית שכנראה לא קיבל רב שעוועל התכ"מ עד שכבר נדפס מהדורתו לבראשית, והשאר אף שלא נדפס עדיין כבר היו האותיות מסודרות ("טייפסט") ומוכנות לרפוס, קרא הלאה ויתברר הענין.

ואם יטען הטוען הלא "בצדק חשפט עמיתך" כחייב ויש לדנו לכהן זכות שמסתמא כיונו שניהם — הגאון ר' מרדכי גימפל ורב שעוועל — לדעה אחת, אודיע שבתחלה דחפתי את עצמי בעל כרחי לחשוב ככה למרוח שע"פ שכל כמעט מן הנמוע הוא במספר עצום כזה. אבל היות שיתכן, עלינו לקיים מצות בצדק חשפוט עמיתך. אבל סוף סוף נוכחתי לדעת שאין כאן מקרה אלא בלקוח ביד ישראל הכתוב מדבר, ויש לזה הוכחות קטנות שמרגישים בכל הספר. למשל דרך כלל כשרב שעוועל מציין לפסוק בפרשה מפרשיות התורה מזכיר הקפיטל והפסוק במספר ואינו מזכיר הפרשה בשמה, רק "להלן ז"ב", אבל בתכ"מ מזכיר הפרשה בשמה ואח"כ המספרים, כגון עיין תצא כא"א, עיין יחור יט ח. ומענין הדבר שכשרב שעוועל מכוון לאותם ציונים שבתכ"מ יזכיר הפרשה עם המספרים כאשר הם בתכ"מ. גם כשהתכ"מ שמזכיר הציון בלי מספר, כמו עיין ויש פ' כי תבא, שגם כזה יכתוב כן למרות שאפילו כשמציין לדאש פרשה יציין המספרים.

אבל בעיקר נוכחתי על אמתת הענין מריבוי טעותי הדפוס שבתכלת מרדכי שהעתיק. שהספר תכ"מ לקוי מאד בשיבושים שהמדפיסים או אולי המעתיק את הכת"י טעו הרבה באותיות דומות [שהגהות התכ"מ לא נכתבו בקונטרסים מיוחדים אלא בגליון החומש שלו, כנזכר, ומשם נעתק. וידוע שרשימות כאלו עלולות לכתב אי בהיר] והרבה מהציונים נדפסו בטעות. ומענין הדבר שאותם הציונים נמצאים בהערות רב שעוועל עם אותן הטעויות. וכבר יצא הדבר אף מגדר האפשרי הרחוק. וכסוף הקדמה זו רשמתי אחד עשר דוגמאות, תחת הציון ג. והמעוניין יברוק אחריהם. והמקומות שרשמתי אינם פריה של דרישה וחקירה שערכתי בהערות המהדורה מול הערות התכ"מ אלא מה שכלטו לנגד עיני כשעיינתי באיזה ענין והסתכלתי בשניהם בישיבה אחת.

והואיל ואירינן בה יש להעיר שזכורני שכשיצא הרמב"ן של רב שעוועל התרעם רב אייזנשטט* שלקח הרבה מהערותיו ולא הזכיר שמו עליהן (שהוצאת רב אייזנשטט קדמה לשל רב שעוועל, אבל לא בזמן רב), וענה אז רב שעוועל שאינו כן וגם אי אפשר להיות, שכשעה שיצא חיבורו של הרב אייזנשטט כבר היה שלו חתום ומסור ליד המדפיסים בירושלים. ויש להעיר שכנראה צדק הרב אייזנשטט, ראה רמב"ן פ' וירא עה"פ ויזכור אלוהים את אברהם וישלח את לוט (יט: כט) שכתב הרמב"ן "ולולי אברהם עזרנו היה בחרן עם מולדתו וכו'", והעיר הרב אייזנשטט "כן הוא בכל הדפוסים ובכ"י, אולם נראה להגיה כאן "עיר מולדתו" במקום עם מולדתו וכתב שם טעם להשערות, וראה בהוצאת רב שעוועל שכתב "עם מולדתו: ואין להגיה עיר מולדתו וכו'". ויש לשאול מה פתאום בא למנוע גירסא שלא נזכרה "בכל הדפוסים ובכתבי היד", והגהה זו מאן דבר שמה שיטעון עליה שאין להגיה, הלא הרב אייזנשטט הוא שהציעה כהשערה דנפשיה ("נראה להגיה") ש"מ שראה הוצאת רב אייזנשטט, ויפה היה ערשה אילו כתב "והרב אייזנשטט הציע להגיה "עיר" מולדתו משום... ואין צורך וכו'".

* אל יחמה הקורא שבחיבורי איני מבין ומעלה מהערותי העשירות של רב אייזנשטט; שהוצאתו כבר תמה מן השוק ולמרות שנסיתי להשיגו לא עלתה בדי. ולא ראיתו עד שהיה חיבור זה חתום. רק עכשיו, לפני כתיב הקדמה זו, השנתי חלק ראשון בשאלה מהבחר המופלג עמרם לוי קשה יצי.

לימוד זכות: ואולי יש ללמד זכות על רב שעוועל ששכר ת"ח להמציא לו הגהות והערות נהיות ושלם קטן, שמעות קונות דברי) תורה וממילא נעשו תורתו כהך דריש תהלים (ובתורתו יהגה יומם ולילה), ריש לזה כמה הוכחות ולא איכנס לענין כאן מפני הטעם שהזכרתי למעלה, אבל ראה הערתנו על פתיחת הרמב"ן ד"ה שאין ביצח הנמלה ומש"כ שם כסופה על שתי הערות חכמות הסותרות זא"ז, והם שהערימו לשלוח לו חבילות חבילות הגהות שהרימו מהתכ"מ. קצת ראייה לדבר שלמרות שרב שעוועל בהקדמתו מזכיר התכלת מרדכי כאחד הספרים עליה אומר "הוספתי עיוני" נראה שלא רק שלא שם עיונו בו אלא אף לא הסתכל בו באופן ששחי ואולי אף בכלל לא ראהו. וגם מסתבר שלא התדע על מציאות התכ"מ עד שעמד באמצע ההדפסה כאשר נוכח.

בהקדמתו כשמוזכר התכלת מרדכי כותב "תכלת מרדכי להרב מרדכי גימפל יפה, הוצאת לוי אפשטיין ווארשה תרכ"ה, ונדפס מחדש בירושלים". ואילו ראה התכ"מ היה יודע שהספר נדפס בפעם הראשונה מכ"י בירושלים שנים מרעטות אחרי קום המדינה*. ש"מ שלא ראה רב שעוועל החיבור, או אם ראהו לא "הוסיף עיונו בו". ומש"כ רב שעוועל שנרפס לראשונה בשנת תרכ"ה טעות מצחיקה היא ונולדה לו מסמל המסחרי של המדפיסים שהוא עיגול ובתוכו ראשי תיבות ל"א ותחתיו תרכ"ה והוא שנת הוסד. מזה הבין רב שעוועל שהתכ"מ עצמו נדפס באותה שנה. והדברים נוטים יותר שלא ראה רב שעוועל את התכ"מ בעצמו אלא שכירו ולקטו העתיק לו ממנו.

אבל כזה אני חמה עליו, בשלמא שכירו ולקטו שאינו אלא כשכיר יום ללקוט מציאות ולהמציא הגהות, העתיק מה שמצא כמו שהוא מבלי לטרוח לעיין במקומות שמציין, שאין דאגתו רק להספיק "סחורה" ואינו חושש שלא ילכד באיחזקא וטלולא ששמו לא יקרא על מעשיו. אבל איני מבין איך לא טרח רב שעוועל לשום עין על המראי מקומות והגהות שקיבל לראות אם כנים הם וכי, ואפילו סוחר חטים מסתכלים בעין כחנות על החטים כשמריקין אותה מבלי אל כלי, משק המוכר לשקיהם, לראות אם עלתה בהן רקבון כנזכר במדרש. ואולי לחץ הזמן היה בעוכרו, שקיבל ההגהות או התכלת מרדכי עצמו כשכבר עמד באמצע ההדפסה כאשר נוכח להלן, ומפני חשיבותן וברצונו להכניסן בתוך אמתחתו היה צריך להעמיד המדפיסים, ומסתמא שהמדפיסים אצים ולוחצים עליו שהתחילו כמלאכה והוא מפריעם באמצע, והפועלים בטלים וכי ועל כן כשבדק אחדים ומצאן מלא ברכת ה' הכניס כולן כמות שהן על סמך האחרים שבחן.

ומדי דבר כענין יש לתמוה על הרה"ג ר' ברוך שניאורסון מירושלים שהוא המעתיק ומסדר כתבי התכ"מ מגליוני החומשים שלו להכניסם לדפוס. ואף שאיני מכיר שמעתי מאינשי דמעלי דסמיכנא עליהם דגברא רבה הוא, וא"כ איך זה שלא בדק מה שמעתיק אם מוטעים הם, ובפרט "שההערות... נכתבו... כאדם הכותב לעצמו שלא על מנת למוסרם לדפוס" וגם שנכתבו בגליוני החומשים ובוה ודאי יש מקומות בלתי בהירים וזקוקים בדיקה].

והייתי מציע למאן דבעי ליהנות מזכותיהם של הגאון ר' מרדכי גימפל ושל הרמב"ן להדפיס התכלת מרדכי עה"פ, אבל לנקותו מרב השגיאות שנפלו בו, ואם אינו בר הכי שימנה ת"ח לעבודה זו, אבל אנשים נאמנים שיעשו מלאכת שמים כאמונה. ואולי עוד יוסיפו ביאורים קצרים בשולי הדף במקומות שאין כוונת הגאון נראה לעין בהשקפה ראשונה. והייתי משער שהחומשים והגליונות שמהם הועתקו עדיין נמצאים אצל בני המשפחה בירושלים.

ורק עוד אחת אדבר כענין זה ויספיק, שכבר הרביתי דברים על אשר חשכתי מראש, אלא שמלה ממשיכה מלה וכי, מתחלה לא הכנתי למה שינה רב שעוועל סגנונו בכמה פרשיות. שהגהותיו על הרמב"ן באו כשתי פנים; הציגים הקצרים באו באמצע הגליון מיד תחת הרמב"ן ובציון מספר, ז"א שציון מספר אצל המלה ברמב"ן עלה קאי, ולמטה רשם המספר ומה שרוצה להעיר כגון אם מביא הרמב"ן פסוק או הגמרא מציון מקומו. וכן ממקום למקום ברמב"ן עצמו, וכדומה. ודרך כלל אין בו אלא "עין מש"כ רבינו...". וההערות באו למטה מהציגים, בשולי הגליון. בהן הוא

* אין בשער שנת הדפוס, רק "ירושלים, הוצאת לוי אפשטיין ווארשה תרכ"ה" אבל מהקדמת נכדי המחבר יש לשער שהיה שנים מרעטות אחרי הקמת המדינה. ויש לקבוע זמן הדפסתו ביתר דיוקנות מספר כתר כהונה, ביאור לספרי מהגאון האדיר ר' צבי וואלק האב"ד דפינסק, חתנו של התכ"מ. שב"פחת השער" לחלק ראשון כתבו בני המחבר שראשית הדפסת התכ"מ היתה בעוד אמם (בתו של ר' מרדכי גימפל) היתה בחיים ונגמרה אחר פטירתה, ולהלן באותו פתח השער הזכירו שאמם נפטרה בחורש שבט תשי"ג א"כ וודאי שיצא מן הדפוס בחציה השני של שנת תשי"ג או לכל המאוחר בחציה הראשון של תשי"ד, שהכיר כהונה נדפס בשנת תשי"ד ואותו פתח השער נכתב בחודש סיון תשי"ד ומוזכרים התכ"מ כספר שכבר נדפס ונתבדר.

מעורר למה שיש להקשות על הרמב"ן, או מה שכתבו הקדמונים לפרש כדונת הרמב"ן וכדומה. ועכ"ז במקומות לא מעטים שם ציונים למטה בתוך ההערות. והסדר נתפעת לי כשהרגשתי שכמעט כל הציונים שבאו שלא במקומם מהחכ"מ הם. ז"א שהחכ"מ הגיעו אחר שכבר היה ספרו מסודר לדפוס ר"ל שמסדרי האותיות (טיפסטרס) כבר גמרו מלאכתן אבל עדיין לא נרפס. ואם היה רוצה להכניס ציונים חדשים בתוך אלו עליו להדפיס כל הציונים מחדש היות ולפני כל ציון נרשם מספר, והמספרים הולכים כסדרן ממספר 1 עד 100 וחוזר ומתחיל עה"פ במספר 1, ואם למשל יש לו ציון להכניס בין ציונים 5 — 6, צריך לשנות כל המספרים מציין 6 עד 100 ויש בו ביטול זמן וגם הפסד מרובה שצריך לחזור ולעשות מלאכה שלמה שכבר נגמרה. על כן התחכם להכניס ציונו החכ"מ תוך ההערות, ששם לא בעי' להפסיד עבודתו הקדומה שההערות לא באו במספרים רק בסימן כוכב "אסתריסק" ברמב"ן ולמטה לעומתו הדיבור המתחיל מלשון הרמב"ן, וכשמכניס עוד "אסתריסק" אינו מקלקל מה שכבר עשוי, וארשום כמה דוגמאות לזה בסוף ההקדמה תחת הציון ד.

ו **בזה** יש להבין מה שהרבה ציונים באו במספר כפול והשני בכוכב אסתריסק בצדו. היינו שמספר הציונים הולכים כסדרם ואחר כך כשיש לו להכניס עוד ציון חדש בין שני ציונים שכבר נסדרו (וזה מחייב לסדר כל הציונים מחדש כמבואר למעלה) המציא תחבולה אחרת עוד יותר מתאימה שעל ידה יכול להכניס הציונים במקומם ולא להעבירם לקובץ ההערות. והיא שאם יש לו ציון להכניס בין המספרים 34 — 35 מציין 34 * ואינו מקלקל המספרים שלאחריו ויש שאפילו מכניס ריבוי ציונים על ידי ריבוי כוכבים, 34, 34 *, *34 * ורובא דרובא מאלו הציונים עם הכוכבים לוקחו מהחכ"מ, וגם לזה ארשום קצת דוגמאות בסוף ההקדמה תחת ציון ה.

ו **גם** תמצא שלפעמים רחוקות מזכיר רב שעוועל החכ"מ בשמו, "עין תכ"מ". תדע שמקומות אלה הם יוצמה"כ. ונראה, שבמקומות אלו לא הסתפק החכ"מ לציין בקיצור וברזו "עין פה ושם", כדרכו, אלא נר"נ בדברי הרמב"ן בלומדות עמוקה. ומשום לחץ הזמן, שמהדורתו כבר היתה מוכנת לדפוס, כאמור, ואולי משום עוד טעמים, לא נחית רב שעוועל להתעמק בדבריו ולסכם תמצית הענין בקיצור וכן בחר לכתוב ועיין בתכ"מ ולצאת גם חובת הבאתו בשמו. ואיני ברור שכן הוא כמאה אחוז, אבל עד שאני זוכר כל מקום שמזכירו בשמו באו דברי החכ"מ באריכות (ז"א לגבי ידיה הרי אריכות) או שמביא מחידושי המשכנות יעקב באריכות.

ה. **קראתי** שם החיבור קרן פני משה שכא להיות מקרן ומפרי"ש דברי רבינו משה בר נחמן; היינו להקרין קרני אור על כוונותיו בנימוקיו הקצרים ולפרש דבריו במקומות המרובים שבמקירה ראשונה נראים סתומים. וידוע מה שכתב הרוקח בהקדמה, שצריך האדם לרשום שמו בספרו כמו [שנהגו רבותינו] בתנא דבי אליהו, במדרש חדש, בפרקי דר"א, ובראשית רבה וסדר עולם, ראה שם רמזי שמות המחברים בשמות הספרים. וגם שמי ושם אבי ואמי ושם זוגתי שתת' מרומזים בשם קרן פני משה. ותחלה רשמתי בפרטות איך וכמה מרומז (גמטריות ונוטריקין וכו') כדרך המחברים, שוב נחישבתי שאין צורך שבטחתי שנאמן אני על הקוראים שהוא חשבון צדק ואף אם איני פורטו לא יחשדוני בעיות חשבוניות.

ו. **ונכון** להזכיר שעם גמר סידור חיבורי קבלתי ספר טוב ירושלים לאחד מגדולי ירושלים, הר"ר פינחס יהודה ליברמן שליט"א, והוא ביאור קל על כל ריבור ודיבור בנימוקי הרמב"ן עה"ת, אחד מהם לא נערך, וראיתי כי ברכה בו. והוא על דרך המזרחי ושאר מפרשי רש"י עה"ת, ולצורך הדור יש עודף בחיבור זה שבראש כל פסוק מסכם דברי הרמב"ן בקיצור ושוב מבאר (ג"כ בקיצור) כלשון צח ומוכן מה בא הרמב"ן לבאר בפסוק, ז"א מאי דקשה בו ואיך מישכו. בינתיים יצא הטוב ירושלים רק על ספר בראשית אבל המחבר מודיע שעוד ידו נטויה ומתכוון להדפיס על כל התורה. והוא ספר גדול הכמות יותר משש מאות דפים על בראשית לבדו, ועל כן אין מחירו בזול. והייתי מציע לממן דברי לזכות שייסע למחבר כהוצאות הדפוס שירשנו להוריד המחיר כמה דולר לספר וממילא יהיה גפון ביותר, וכפרט בין אלו שתורתם אומנותם ופרוטותיהם מגויות.

★ ★ ★

דוגמאות כמהדורת רב שעוועל שרמזתי להם בהקדמה.

א. **בשינוי** גרסאות ברמב"ן:

פ' תולדות, עה"פ ריבז עשו את הכורה (כה: לר) כתב הרמב"ן "...והיה עשו מתניף את אביו... ואהבת האב

לבנו הבכור קלה להביא". במהדרות הרב איזנשטט העיר שכן הוא בכל הדפוסים זולתי בהוצאת החכם הר"ר שלמה זלמן נעטטער מירושלים שהגיה "קלה להבין", כנראה מפני שבהשקפה ראשונה הרי המלים קלה להביא קשים להבין ורב שעוועל שינה הגירסא ברמב"ן וכתב סתמא "קלה להבין" כאילו כן הוא בכל הספרים ולא ציין שאיננה הנוסחא המקובלת וכגון דא עליו להודיע לקורא.*

בפ' ראה עה"פ מקץ שבע שנים תעשה שמטה (טו: א) הביא הרמב"ן בזה"ל, "וכן לדעתם מקץ שבע שנים במועד שנת השמטה בחג הסוכות בסוף הששי וכו'" וכן הוא בכמה דפוסים, והיא טעות גלויה, והנוסחא הנכונה הרי כאשר בספרים דגרסי' בסוף השבע, שבמצות הקהל מדובר שהיא במוצאי שנה שביעית. ולא רק שהעתיק בסוף הששי אלא אף לא העיר שלכאורה גירסא מוקשה היא ושיש בזה חילופי גירסאות ולבאר למה בחר בזו שנראית כמשבשתא.

בפ' יתרו עה"פ ואתם תהיו לי ממלכת כהנים (יט: י) ביארו הרמב"ן ממלכת "ממלכת משרתי" וכן הוא בדפוסים המצויים, אבל בטור הביאו "ממלכת משמרת". ולא הזכיר שהטור גרס משמרת תחת משרתי וראה הערותינו שם לבאר גירסת הטור.

בפ' אמור עה"פ בחדש השביעי... יהיה לכם שבתון (כג: כד) כתב הרמב"ן "הנה ידרשו שבתון לשבות בו לגמרי אפילו מדברים שאינן אבות מלאכות... שנצטרנו מה"ח להיות לנו מנוחה ביו"ט אפילו מדברים שאינן מלאכה, לא שיטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות והמתנות". כנראה נסתכן במלת "מתנות" והציע לגרוס "ולשקול המתכת" תחת "מתנות", ולא הרגיש שאמתנות כהונה וליה מכון שרגילין חכמים לקוראן בשם מתנות סתמא, בלי שם לואי, "מתנות כהונה" או "מתנות ליה" כאמרם "מתנות שלא הורמו כהורמו דמי", ונכלשון המקרא קרח יח: יא, כט, וזה לך תרומתמתנות; מכל מתנותיכם תרימו; ועוד]. וכן הוא בכולא תלמודא ובדברי רבותינו הראשונים. ומוסבר בזה מה ששנאה הרמב"ן בחדא מחתא עם מדידת הפירות ולשקול התבואות. ואם נגרוס מתכת הרי הרכבה זו זרה, דמתכת מאן דכר שמה, ולמה תפס דוקא לשקול מתכת ולא עצים ואבנים או צמר ופשתים. ומה שציין לישור בהא דתנן שוקל אדם בשר כנגד הכלי או הקופיץ, ביצה כח ע"א, ג"כ משגה היא, דממ"נ — אם מותר לשקול ולמדוד פירות ותבואה, גם בליטרא ומשקלות יהיה מותר, ולמה לו לשוקלם ע"י שינוי, היינו נגד הקופיץ או הכלי. והמשנה הזכירה כנגד הכלי רק אליבא דאמת שאסור לשקול כנגד הליטרא משום מעשה דחול, ורק ע"י שינוי מותר. ואני רק לומד יחידי שאין לו לא כתבי יד ולא דפוסים ראשונים וגם לא חוקר אנכי ולא בוקר אנכי, ולא ירדתי לבדוק סמכות הנוסחאות של רב שעוועל רק מה שנחעזרתי בהן במקרה, דרך הילוכי, ועכ"ז ראיתי המון שינוי גרסאות חשובות שלא העיר עליהן.

ולעומת זה מרכה להביא שינוי נוסחאות בלשון הרמב"ן שהם בבחינת דברים של מה בכך, כגון כפ' חיי שרה עה"פ אשר ילדה לבתואל בן מלכה (כד: יד) [נדקשה ליה להרמב"ן למה יחסו אחרי מלכה ולא אחרי נחור אביון שבספרים שלנו כחוב ברמב"ן "בעבור שהיה לנחור בנים מפלגשו ראומה יחסו לעולם למלכה", והעיר שבכתב יד איתא "יחסו לעולם... בתואל בן מלכה", כ"כ תיקן "על כן אמר לו למשה" תחת ע"כ אמר למשה, ואין השינויים האלו מוסיפים כלום בהבנת דברי הרמב"ן ואף לא משום שיפור לשון או מליצה. ואף שגם לאוצר שינוי נוסחאות כאלו יש ערך, אבל מתי, כשהיא עבודה תמה והאוסף אסף כל החילופי גירסאות בדברי הרמב"ן כתבנית המשניות הרצאא ראם, וכתבנית הרמב"ם הוצאא רב פרענקל, ולא כשמביא קצתם ומשמיט קצתם כרצונו.

ואף שבמבוא נותן רב שעוועל הרושם שהגירסאות שלו ברמב"ן הן "המלה האחרונה" בענין, קשה עלי להשתמט מן הרושם (משום רובי השינויים החשובים שאינו שם לב להם) שהשינויים הרבים שהביא שהן בבחינת דברים של מה בכך באו כאחיזת עינים להוות הרושם שלפנינו מהדורה דוקני שאינה מעלימה עין אפילו משינוי נוסח הכי דק והכי קטן.

ב. דוגמאות לפיסקוי דיבורי המתחיל וציוני פסוק ברמב"ן הצריכין תיקון:

ראה הערותינו פ' יתרו עה"פ ויחנו במדבר ויחן שם ישראל נגד ההר (יט: ב) ד"ה ומדי דבר בו, שהיה לו לכה"פ להעיר שהטור חלק דברי הרמב"ן לשלשה דיבורי המתחיל אף שהוא הדפיסם כדיבור אחד.

וכן ראה פ' צו עה"פ וכל מנחת כהן כליל תהיה (ו: טז) שבכמה דפוסים בא ביאור הרמב"ן כהמשך אחד עם באורו לפסוק י'. וכל מעיין יראה שאין שום חיבור ביניהם ובעי ציון פסוק ("טז") ודיבור המתחיל לעצמו, וכן הוא בדפוסים

* ואגב, הרב איזנשטט הסביר הך "קלה להביא" באופן פשוט ומוסבר, שהביא קאמר הרמב"ן, שקל מאד לעזר ולהמשיך אהבת האב לבנו הבכור ועל כן הצליח עשו להמשיך אהבת אביו עליו בריצוי קל כמה "שהיה מתחיל את אביו חמיד".

אחרים, אבל העתיקו יחד עם פירוש הרמב"ן לפסוק י', ולא ציין שיש דפוסים שבהם בא כדיבור עצמאי בציון פסוק חדש, וגם לא הודיע מאיזה טעם נחר להעתיק מדפוסים שלכאורה נראים משוכשים.

ובן כפ' עקב ביאר הרמב"ן הפסוק בעת ההיא אמר ה' אלי פסל לך (י': א) וסיים ביאורו "ולא אמר לו כן בלוחות הראשונות לפי שהיה גלוי לפניו שישברם". ושוב עובר לבאר פסוק ה', "ויהיו שם כאשר צוני ה'". כרוב הדפוסים נרשם ציון (ה) ודיבור המתחיל לאחריו "וטעם ויהיו שם כאשר צוני ה' וכו'". אבל במהדורה זו השמיט הציון והשאירו כהמשך לביאור הרמב"ן לפסוק א', ולא הודיע טעמו. ורק ציין על התיבות "ויהיו שם כאשר צוני ה'". ציון *48, ולמטה לעומתו, "בפסוק ה'", "ז"א שמודיע איפה הוא הפסוק "ויהיו שם"... כמו שעושה בכל הרמב"ן כשמביא פסוק שמציין איפה הוא. אבל ראוי היה לציין תחלת הפסוק בסימן (ה) וגם לתת לו ד"ה חדש שהוא ביאור לפסוק חדש, או להודיע טעמו שחושבו כהמשך אחד עם ביאורו לפסוק א. וכל זה מוליד המחשבה שאולי לא היה לא טעמים לכאלו, אלא שפשוט לא דקדק בשינוי גרסאות כאשר התפאר בהקדמתו.

ובן כפ' נשא נדפסו דברי הרמב"ן השייכים לפסוק והקריב קרבנו לה'... וכבשה לחטאת (ו': יד) כאילו באו על פסוק יא. וגם כאן העתיקו בציון המוטעה בלי שום הערה. וכן ראה הערותינו פרשת ראה טז: ג; טז: א.

ובן ריש פרשת פינחס שחשב לתקן מה שהוא באמת מתוקן מעיקרא בכל הדפוסים. שכדפוסים הנמצאים באו דברי הרמב"ן על הפסוק "את מקדש ה' טמא מי נדה לא זורק עליו" הנאמר בפסוק יג כדיבור בפני עצמו ובציון "(יג)", ודבריו על "כי את מקדש ה' טמא" הנאמר בפסוק כ נדפס שמה בציון "(כ)". ומסכה שגובה ממני חברו לדיבור אחד ארוך על פסוק כ', וראה הערותינו שם. ואף אם נאמר שהאמת אחו היה לו להעיר שמשנה מהנדפס, ולמה משנה. [ומשום על תמונע טוב מבעליו יש לציין שבהוצאת הר"ר ש"ז נעטטער תיקן הרבה בענין פיסוק דברי הרמב"ן].

ג. מעותי הדפוס בתכ"מ שהעתיק מהדורת רב שעוועל:

ריש פ' תרומה במש"כ הרמב"ן "והנה הם קדושים ראויים שיהיה בהם מקדש" ציין בתכ"מ עיין [רמב"ן] יתרו יח ו וכן במהדורה, והוא טעות וצריך להיות יט: ו.

עוד בפ' תרומה כה: יב על מש"כ הרמב"ן "כי לה"ק יתפוש כל הצורות לדמות האדם", ציין בתכ"מ עיין כו: יז וכן ציין במהדורה, והוא טעות. שצ"ל כו: יז, ראה רמב"ן שם בסופו ותמצאהו.

עוד בפ' תרומה כה: ו במש"כ הרמב"ן "כי מלת בשמים ובושם מלה מורכבת..." כתב בתכ"מ "עיין בר"ר סוף פ"ד", ורב שעוועל הבין שהראשי תיבות בר"ר פתרונה "ברות רבה" ועל כן ציין "עיין ברות רבה סוף פרשה ד'", ואין שם לא רמז ולא רמיזא דרמיזא לענין, אבל ראה בראשית רבה סוף פ"ד ושם תמצאהו, [ומה שמפליא ביותר הוא שמדעי כבעל המהדורה לא מצא לנכון לכה"פ לעיין בעצמו במקומות שמיעץ לקורא לעיין. שאילו עשה כן היה דואה מיד שיש שם טעות בציוני התכ"מ והיה מחפש למצוא כוונתו או שהיה מושך ידו מלהעתיקו ומונע שגיאות מצחיקות כזה.

ריש פ' ויקהל במש"כ הרמב"ן "וכיין שנתרצה להם הקב"ה [מחרת יוה"כ] נתן להם הלוחות השניות וכרת עמו ברית חדשה", ציין התכ"מ רשימה של מראי מקומות והעתיקם בעל המהדורה; אבל בתכ"מ נפל אות אחת בציוניו והעתיקו עם חסרון האות. שרשם לעיין עקב יא והיה צריך להיות עקב ז יא (ז"א קפיטל ז פסוקים י-יא) ונפלה האות ז בתכ"מ ולכן העתיקו בעל המהדורה כאילו כוונתו היתה לקפיטל י פסוק יא, ושם אין רמז למדובר, וראה בקפיטל ז ותראה שלשם נתכוון התכ"מ.

ריש פ' קדושים כתב הרמב"ן, "וכן בענין שבת אסר המלאכות בלאו והטרחים בעשה כללי שנאמר תשבות ועוד אפרש זאת". בתכ"מ ציין פרשת אמור כג: כד, ושם דן הרמב"ן בזה בארוכה, ועוד ציין "ואתחנן ו טז, ועיין בשלח טו: כו", וכן העתיקו בעל המהדורה אבל שנים אלו מוטעים. שכפ' ואתחנן ו: טז אין שום שייכות למדובר, וכפ' שלח אין בכלל פירוש ברמב"ן על פסוק זה.

בפ' בחוקותי עה"פ כל חרם אשר יחרם וגו' (כז: כט) כתב התכ"מ עיין משפטים כא: כט, וגם הוא טעות הדפוס וצ"ל כא: כד. והעתיקו עם הטעות, וראה בתכ"מ פ' מסעי לה: לא בפסוק לא תקח כופר לנפש רוצח ששם נדפס אותה הגהה בלי הטעות "עיין משפטים כא: כד-כה".

בפ' מסעי לה: יד בד"ה השש קולטות ציין התכ"מ לשו"ת הרדב"ז חלק ה' ב' אלפים קלח וגם כמהדורה ציין כן והוא טעות שצ"ל חלק ששי.

בפ' ואתחנן ו: י כתב התכ"מ עיין תוס' יו"ט ריש פ"ה דשקלים והוא טעות שצ"ל ריש פ"א דשקלים. וגם בהגהות המהדורה צין לעיין רפ"ה דשקלים. ודוק ותשכח. נואגב, גם העתיק ביד כהה, שתכ"מ הר"ה של הציון הר"י "כרמים נטועים כלאים או ערלה" מפני שהעיר גם על הכלאים וגם על הערלה. אבל בעל המהדורה בחר להעיר רק על הכלאים, וגם רצה לקצר הר"ה, וא"כ היה לו לכתוב הר"ה "כרמים נטועים כלאים" ולהשמיט "או ערלה" שאערלה לא העיר כלום. ומדהעתיק מהתכ"מ בלי "לשים בו עיונו" קיצר הר"ה שכתב"מ וכתב רק "או ערלה". ולולא ידעתי סוד הדבר היה ד"ה זה מתמיה).

עוד בפ' ואתחנן עה"פ לא תוסיפו על הדבר (ד: ב) ציין התכ"מ לעיין בפ' ראה יג: ג והוא טעות, וכוונתו לפסוק ד שם, והעתיקו בעל המהדורה עם הטעות.

בפ' שופטים יז: א בטעם שלא נשנו דיני הקרבנות בספר דברים כתב הרמב"ן "מפני שהכהנים זריזים הם וכו'" וציין עליו התכ"מ ארבעה ציונים וביניהם ויקרא א ה, והוא טעות שאינו שייך למדובר ובהדורה העתיק הכל עם הציון המוטעה, ומה שמענין מאד שבשאר הפסוקים שציין להם כאן התכ"מ ציין גם על אתר על אותן פסוקים, אבל לא ציין כל הארבעה ציונים בכל אחד מהפסוקים, ובעל המהדורה בעקבותיו. למשל, בפ' ראה טז: ד במש"כ הרמב"ן שלא התחיר מצות שאר הקרבנות ציין רק עיין להלן פ' שופטים יז: א ולא הזכיר גם של פ' כי תצא והקדמת ספר דברים, ובהדורה כתב ג"כ רק עיין להלן יז, א. וכן בפ' כי תצא ציין התכ"מ רק לשופטים יז: א ופתחת ספר דברים והשמיט הך דפ' ראה, וגם במהדורה ציין רק שנים אלו והשמיט את של פ' ראה. וזה מוכיח שבכל המקומות האלו לקוחים ציוני המהדורה מהתכ"מ כמות שהם מבלי לדקדק במה שמעתיק, שאילו היה מסתכל היה מציין בכל אלו המקומות כל ארבעה הציונים או שהיה מציין ארבעתם באחד מהם ובשאר המקומות מציין "ראה... ושם ציינתי", כמנהג "אינדקסאים מדעיים", ובזה שמכניס ומדלג בדיוק מה שהכניס ודילג התכ"מ מוכיח שאינו מקרה.

בפ' ראה יג: ה ציין התכ"מ לפ' לך לך טז: א וטעות הוא, וצריך להיות יז: א. וגם כאן העתיקו עם הטעות.

ד. דוגמאות לציונים שנדפסו בהערות וכולם מהתכ"מ:

פ' ראה עה"פ אשר תזבח בערב ביום ראשון (טז: ד) בהערות ד"ה לא התחיר מצות שאר הקרבנות, "עיין להלן יז: א".

וכן שם ד"ה עצרת היא כנסת ישראל, בהערות "עיין תצא כב: ו".

וכן שם עה"ס כי מנסה ה' אתכם (יג: ד) בהערות ד"ה מצד המנוסה "עיין וירא כב: א, בשלח טז: ד".

וכן שם עה"פ אחרי ה' אלוהיכם תלכו (יג: ה) בהערות ד"ה וממנו לבד נדרוש "עיין ריש פ' נח ופ' לך לך טז: א".

פ' עקב עה"פ ויהיו שם כאשר צוני ה' (י: ה) בהערות ד"ה עיקר הכוונה בכל המשכן "עיין ויקהל לה: א".

פ' ראה עה"פ והבאתם שמה מעשרותיכם (יב: ו) בהערות ד"ה שכינה "עיין משפטים כג: טז וריש פ' תרומה".

פ' בשלח עה"פ ערב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים (טז: ו) בהערות ד"ה והנכון בעיני כי היה פלא "עיין פסוק יב, יז: ו, בהעלותך יא: כב".

בפ' תרומה עה"פ בשמים לשמן המשחה (כה: ו) בהערות ד"ה מלה מורכבת "עיין רות רבה סוף פרשה ד" ו" וגם הוא מהתכ"מ אלא ששם כתוב "בר"ר סוף פרשה ד", ראה לעיל ברשימה של דוגמאות של העתקות עם הטעויות.

בפ' אמור עה"פ צו את בני ישראל ויקחו אליך שמן זית (כד: ב) בהערות ד"ה או בלא מנורה אם תשבר "עיין ריש פרשת בהעלותך".

כולם באו מהתכ"מ וכולם אין מקום ה"עיין" בהערות אלא כציונים, ומדכולם באו שלא במקומם הראוי להם מוכח שהעתיקם אחר שהיו הציונים מסודרים וע"כ הכניסם במקום שהיה יכול להכניסם במיעוט ביטול זמן והוצאות.

ה. דוגמאות לציונים שבאו במספר כפול ע"י הוספת אסתרסם וכולם מהתכ"מ:

פ' בשלח בפסוק וחזקתי לב פרעה (יד: ד) עמש"כ הרמב"ן "זאין כל המופתים האלו" ציין "21* עיין לקמן פסוק כא, וטו: ט".

שם (יד: לא) במש"כ הרמב"ן "ועל דרך האמת יאמר שנגלית להם היד הגדולה והיא מדת הדין" ציין "84* עיין האזינו לב: מ".

פ' ואתחנן עה"פ כי ישאלך בנך מחר לאמר (ו: יח) בסוף דברי הרמב"ן "ואפילו מה שאמרו... עד שיקרא בכל ענין תם וישר" ציין "17* עיין ריש פ' קדושים".

פ' ראה עה"פ לא תאבה לו; ולא תשמע אליו; ולא תחוס עינך עליו; ולא תחמול; ולא תכסה עליו. ביאר הרמב"ן החמש חילוקי אוהרות האמורות במסית, ועל מה שכתב הרמב"ן "לא תחוס: לרחם עליו שלא ימות", ציין "85* עיין ריש פ' עקב".

שם ובמש"כ הרמב"ן "ולא תכסה עליו: מהעיד עליו בכ"ד" ציין "87* עיין מסעי לה: לג".

ריש פ' שופטים במש"כ הרמב"ן "אין מינוי שופטים בזה"ז אלא חקנת שליחתייהו עבדינך" ציין "11* עיין מש"כ רבינו בפרשת מסעי לה: כט. וכולם מהתכלת מרדכי, ואין מתקבל על הלב שמקרה הוא שהציונים שעמד עליהם רב שעוועל אחר שהיה מהדרותו מסודרת לדפוס הם ברוכם דוקא אותם שכיוון בהם לדעת הגאון.

ועלי להכיר תודה לידידי הגאון הר"ר אברהם קליין - קויפמן שליט"א שעזרני עזרה של ממש, שעות על גבי שעות של טורח, בהכנת וסידור הכתבים לדפוס. ישלם ה' פעלו ותהי משכורתו שלמה מעם ה' אלוהי ישראל ויזכה לראות בנים וב"ב עוסקים בתורה ובמצוות בנחת וריוח ועל ישראל שלום. אמן וכיה"ר.

ובסיום דברי אזכיר לטובה אנשי ק"ק מגן דוד בברוקלין ששכנתי בתוכם עשרים שנה כרועה צאן קדשים, לנהלם על מי מנוחות ולהרביצם בנאת דשא. ותודה לאל יתב' שבמשך השנים זכיתי להרביץ תורה לאלפי תלמידים ולקרב לבבם לאביהם שבשמים. זכרה לי אלוהי לטובה שזכות אבותם תעמוד לזרעי שלא תמוש החרה והמצוה מבני ובני בני עד סוף כל הדורות, אמן.

ועלי להזכירם כאן לטובה שהחזיקוני בכבוד, וגם עכשיו שיצאתי מעול ההנהלה עדיין פרנסתי עליהם בעין יפה, הגומל חסדים טובים לעמו ישראל יברכם ויצילים מכל פגע רע, הן ברוחניות והן בגשמיות, וידגילים בתורתו וידביקם במצותיו לאורך ימים ושנים טובים ויזכו לגדל דורות ישרים יבורך לתפארת אבותם הקדושים מדור דור, באין פרץ ואין צוחה ברחובותיהם, הון ועושר בכיתם וצדקתם עומדת לעד, אמן וכיה"ר.